

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Redaction du „Droschak“
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Ա Ր Ա Մ Ա Ր Ա Մ Ե Ա Ն

(Ա Շ Ո Տ, Թ Ա Թ ՈՒ Լ)

Դարձեալ կախաղան, դարձեալ նոր դոս...

»Օգոստոս 9/21-ին, երկուշաբթի առտու արշալուսին —

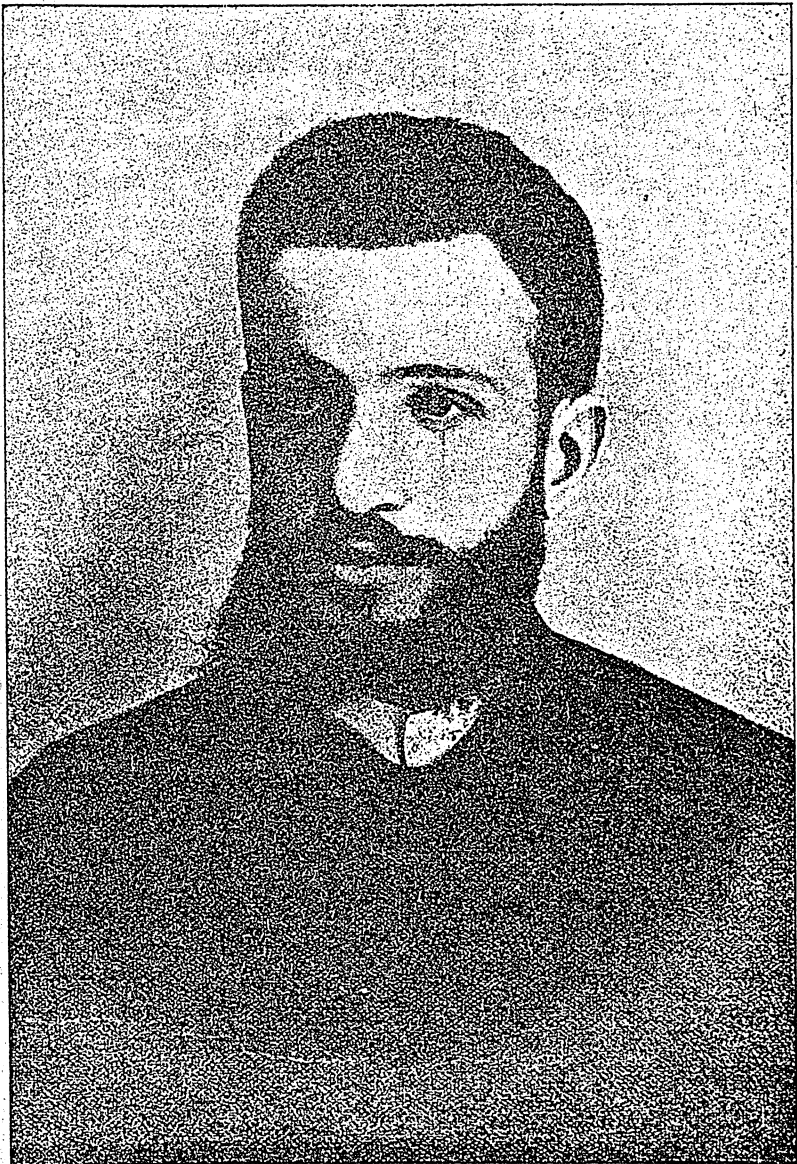
դրում է կարիւնից մեր ընկերը — Վաչո մը դորքի հսկողութեամբ՝ Արամեանը բանտէն կախաղանի վայրը առաջնորդեցին: Արամը առանց մէկու մը օգնութեան, հաստատ քայլերով պատանդանի վրայ բարձրացաւ, վայրկենաբար հաւաքած բազմութեանը դիմեց, բանի մը ազդու խօսքերով ձաղկեց տաճիկ կառավարութեան ուժիրները, յայտնեց թէ ինքը հանգիստ հոգով կը զոհուի իր սիրած ազգին ազատութեան համար և ապա »կեցցէ՛ Յեղափոխութիւն, Vive la Révolution!« գոչելով՝ ինքն իր ձեռքով չւանը վեզն անցուց...

»Ամերիկեան հեղափոխութեան հոն էր և նահատակին լուսանկարը հանեց: Դիակը ամբողջ երկու օր կախած մնաց հրապարակին վրայ: Թիւրք ամբոխը շարունակ կ'երթար դիտելու, հայերէն ոչ որ: Երկու օր ետք միայն մարմինը

յանձնուեցաւ առաջնորդարանին և հայերը խուռն բաղմութեամբ ու հանդէսով փութացին իրենց վերջին տխուր պարտքը տալու քաջարի նահատակին...

Ո՞վ էր կախաղանից յեղափոխութիւնը գող մորեռանդ նահատակը:

Արամ Արամեան, բնիկ կարնեցի, երբեմն քաղաքը թաղական խորհրդի, անմիջական ծնունդ քաղաքական բանութիւնից արիւնաքամ եղող հայ ժողովրդի, յարեց »Դաշնակցութեան« 1890 թիւն, հազիւ 20 տարեկան հասակում, եւ յայտնի դարձաւ »Աչոտ« ու

Ա Ր Ա Մ Ա Ր Ա Մ Ե Ա Ն — ARAM ARAMIAN

Կախուած կարմնուտ օգոստ. 21 — Pendu à Erzeroum. le 21 Août

»Թաթուլ« կեղծանուններով: Նոր մասնակցութիւնը դարձող կօմիտէի մէջ, Արամեան 1891 թիւն օգոստոսի վերջերին ստիպուեց հեռանալ կարնեցի մի սպանութեան պատճառով. նրան վիճակեց սպանել Մաշատուր Կերեկցեանին, որ, կոմիտէի կարծիքով, խոչընդոտ էր հանդիսանում յեղափոխական դարձին:

Դաշնակցութեան կեդրոնը (այն ժամանակ ապակեղծանունով ընդունւած չէր) համամիտ չէր Կերեկցեանի դէմ արձակուած այդ վճռին եւ երբ, չնայած կեդրոնի հակառակութեանը, Կարնի կօմիտէն իր վճիռը, կեդրոնը առանձին թուուղիկով դատաւարանեց այդ քայլը: Մասամբ այդ պատճառով, մասամբ երկրից դուրս նոր սլայմաններին մէջ ընկնելով, Թաթուլը մի ամբողջ տարի աստանդական կեանք վարեց Կովկասում, մինչեւ 1892 ամառը, երբ անդի ունեցաւ Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովը: Այդ ժողովին Արամեան իրեն յատուկ կապով պաշտպանուած էր մի ծրարի, որ իր »հաստմքն« էր կազմուած այն ժամանակի նա

դէմ էր ընդհանուր ապստամբութեան, ընդհանուր ցոյցերի վերաբերեալ բոլոր առաջարկութիւններին, համարելով այդ բոլորը անկարելիութեան չար դժուար մեր տկար ու սրտաւոր

մտնողը համար «Այդ բոլորի փոխարէն — սնդու՞մ էր նա — պէտք է ընդունել գործունէութեան մի այլ սինտէս, այն է՝ անհատական տէնօր, ուղղած կառավարութեան կեղեքիչ պաշտօնեաների ու ամէն մի ճնշողի դէմ թող տէնօրիստի պարտքը լինի վերջ դնել բռնաւորների կեանքին եւ սպանութիւնը կատարելուց յետոյ երբեք փախուստ չտալ, այլ կանգնել տեղիւնուողը եւ յայտարարել, որ ինքն է կատարողը, առանց ուրիշների մասնակցութեան եւ զբոյժման, որպէսզի իր պատճառով չվնասեն ուրիշները, շատ անգամ ամբողջ դիւղեր ու համայնքներ») Գուցէ շատերին անգործական թւի այդ անհատական ծրագիրը, բայց անհերքելի է, որ դա նրա անձնական քաջութեան եւ սուպիտական վեհ ընաւորութեան պերճախօս նշանն է։ Արամեանի այդ առաջարկը ընդունելութիւն չտաւ Լ՛նդհանուր Ժողովում, եւ այդ իսկ պատճառով նա, անխախտ համոզւած իր մտքին, հեռացաւ կազմակերպութիւնից եւ մինչեւ 1894 դուրս մնաց յեղափոխական գործօն աշխատանքներից, զբաղւելով գլխաւորապէս ընդհանուր պրօպագանդայով։

Բայց անա վրայ հասաւ 1894 թւականը, հայկական շարժման ընթացքում, այդ նշանաւոր տարին, եւ մի շարք դէպքերի ու երեւոյթների աղբեղութեան տակ նա, այդ տարւայ աշնանը, վճռեց նորից երկիր մտնել . . .

Նրա ուշադրութեան գլխաւոր կէտը այժմ — Ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան պահանջին բաւարարութիւն տալն էր։ Միանգամայն արտակարգ եռանդով կամաւորներից կուռղ ֆէդայական խմբեր էր կազմում նա զանազան վայրերում, իրար հետ սերտ փոխադարձ յարաբերութեան մէջ դնում, զէնքեր փոխադրում եւ բաժանում . . . Եւ այս բոլորը երկու կենսական նպատակների համար, մէկ՝ որ անզուսպ թշնամիները, օգտւելով հայ Ժողովրդի անզէն լինելուց, անակնկալ յարձակումներով աղէտների պատճառ չկարողանան դառնալ, եւ երկրորդ՝ որպէսզի իր եւ իր ընկերների կազմած, փայտաշատ մեծ ծրագիրը մի օր յաջողութեամբ պատկերի։

Թէ որո՞նք են Արամեանի արգիւնաւոր գործունէութեան պտուղները՝ մի մի յիշատակելը անյարմար ենք դատում։ Ինչ ասպագայի գործ է Այսքանը միայն կ'անենք, որ Արամեանի նման գործիչների կորուստը լոկ անհատի կորուստ չէ, այլ, կարծես, կուռղ բանկի մի ամբողջ մասի մահացում, — այնքան բարձր էր նա նոյնիսկ յեղափոխական դրօշը ամուր բռնած ընկերների շարքում իր բարոյական բացառիկ լինողը։

ներով, համոզմունքի ու գաղափարի տոկունութեամբ, իր առաջնակարգ ընդունակութիւններով . . .

Ձերբակալւելով 1896 թւի յուլիս 9-ին, Արամեանը մինչեւ կախաղան բարձրանալը, ամբողջ երեք տարի, փակւած մնաց Կարինի բանտում, ենթակայ ամէն տեսակ տանջանքների, բայց երբեք նա չմոռացաւ իր միակ տենչանքը — մտնել փայլուն ճակատամարտի մէջ պէնքը ձեռին, զինակից ընկերների կողքին . . .

Թէ որքան մեծ էր նրա հաւատը եւ որքան համոզւած յեղափոխական էր Արամեանը, այդ պայծառ կերպով երևում է իր մի նամակից, որ գրել է 1896 յուլիս 30-ին Կարինի բանտից — մի նամակ այնքան յուզիչ եւ այնքան պերճախօս, որ մենք կը տպագրենք «Իրօշակ»-ի յաջորդ համարում, իբրեւ նրա իգէալների արտայայտութիւն։

Այդ իգէալների համար էր, որ նա սիրով կախաղան բարձրացաւ . . .

Կարինի մտայլ բանտը կալանաւորներ շատ է տեսել. այդ բանտից հազարաւոր մարդիկ են տարւել դէպի կախաղան, բայց այնպիսի հերոսներ, ինչպէս Արամեանը — երբեք երեք տարւայ առժանկի բանտարկութիւնը, անխնայ ծեծը, որ յաճախ դործ էր դրւում նրա վրայ, կախաղանի հեռանկարը, որ մի քանի անգամ յաջորդեց 101 տարւայ բանտարկութեան վճռին, նախկին ընկերոջ ստոր մասնութիւնը *), անվերջմալի եւ բազմատեսակ սպառնալիքները — այդ բոլորը մի րոպէ, մի վայրկեան անգամ չթուլացրին նրա հերոսական կրծքում հայրենիքի ազատութեան հաւատը, եւ նա այդ կենդանաբար հաւատով հաստատ քայլերով բարձրացաւ կախաղան ու աչքերը դարձրած սարսափահար ամբոխին գոչեց («Կեցցէ՛ յեղափոխութիւն, կեցցէ՛ յեղափոխութիւն») . . .

Ստորևի, դժբախտ Ժողովուրդ, որ չկարողացաւ արձագանք տալ նահատակի հողուց բխած այդ գոչին . . .

Բայց թող չվրդովւի հանգիստը, թանկագին ընկերՇատ չի անցնիլ եւ ստրուկի ազատ որդին, հպարտութեամբ կանգ աննելով նոյն վայրում, դու կանգնած էր քո սեւ կախաղանը, լիաբերան կը դոչի։

«Փա՛ռք յեղափոխութեան, Փա՛ռք նահատակի յիշատակին» . . .

*) Մի զարբերի դաւաճան, ինուսոցի ճեզրան Գեորգեան, ծանօթ՝ Ազրայել կեղծանունով, որ երբեմն Կարինի յեղափոխական գործի մէջ էր եւ շատ մօտիկ Արամեանին, իսկ վերջը դարձաւ լրտես, մտաւ ռուսական ծառայութեան մէջ եւ յաճախ ներկայ լինելով Արամի հարցաքննութիւններին, ուղղութիւն էր տալիս քննիչի նստքերին։

ՆՇԱՆԱՌՈՐ ԵՒՐՈՊԱՑԻՆԵՐՈՒ ԿԵՐԾԻՔԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՒ ՄԱՍԻՆ

Պր. Պիէռ Քիյառ, բանաստեղծ և հրատարակագիր, — որուն մեզ ուղղած մէկ նամակը կը դնենք ստորև, — անձանօթ մը չէ մեր հասարակութեան։ Երկար ատեն Պոլիս ապրած, մօտէն ծանօթ թիւրք կեանքին, սիրած հայ ցեղը իր բոլոր առաւելութիւններովն ու թերութիւններովը, հայկական խնդրին ամէնէն ամէն հի ախոյեաններէն մէկն եղած է և է։ Հզօր գրիչ մը, անկաշկանդ միտք մը, բարձր հոգի մը — ահա բնորոշ գծերը այն մարտիկին, որ երեք տարիէ իվեր անգուլ կը յուզէ Քրանսայի հասարակարծիքը արմատական մամուլին մէջ։ Դեռ վերջերս ալ ինչպէս գիտեն մեր ընթերցողները, Aurore-ին ՄԵԾ ՄԱՐԿԱՍՊԱՆ խորագրով բաժնին տակ, օրւան խնդիրներուն կարգն անցուց մեր դատը։

Paris, le 24/6 octobre 1899.

Camarades,
La Bête Rouge Abdul-Hamid fait peser sur toutes les races de son empire une abominable oppression, mais sa férocité s'exerce d'une façon toute particulière sur les Arméniens.

Պարիզ, 24/6 հոկտեմբեր 1899

Ընկերներ,
Աբգիւլ Համիդ Կարմիր Գազանը իր կայսրութեան բոլոր ցեղերը կը ճնշէ գարշելի կեղեքումի մը տակ։ Բայց իր վայրագութիւնը մասնաւոր կերպով գործ կը դնէ հայերուն վրայ։

Malgré les massacres, l'emprisonnement, la transportation en masse, la famine organisée, les persécutions sans nombre, vous êtes décidés à ne pas cesser la lutte contre celui qui ne laisse à ses sujets d'autre recours que la révolution.

Les gouvernements des peuples dits civilisés se sont fait les complices et les valets de votre bourreau qui les paye en concessions financières et en décorations. Mais dans tous ces pays vous avez l'appui des hommes de cœur et des révolutionnaires qui refusent de s'associer aux hon-tes officielles des gouvernants, leurs maîtres et leurs ennemis.

De toutes nos forces nous continuerons, avec vous et pour vous, le combat contre le grand assassin par la parole et par la plume et, le moment venu, par l'action.

J'ai été des vôtres depuis le jour où les hasards d'un long séjour en Orient m'ont fait assister au martyre de votre peuple.

Soyez sûrs; camarades, que je ne faillirai pas dans l'avenir à mon devoir de solidarité humaine et révolutionnaire.

Pierre QUILLARD.

Զարդերուն, խմբովին բանտարկութեան և տարագրու-միս, կազմակերպած սովին, անթիւ հայածանքներուն հա-կառակ, դուք վճուրկ էք չգազրեցնէք կռիւլ այն ժար-դուն դէմ, որ յեղափոխութենէն դուրս ուրիշ ապաւեն-մը չի թողներ իր հպատակներուն:

Քաղաքակիրթ կողմ ժողովուրդներու կառավարու-թիւնները ձեր դահիճին մեղսակիցն ու ծառաները ե-ղան, իբր վարձ ստանալով ելեմտական արտօնութիւններ ու շքանշաններ: Բայց բոլոր այդ երկիրներուն մէջ ձեր թեւութիւնըն են սրտի մարդիկ և յեղափոխականներ, որոնք կը մերժեն մասնակցիլ իրենց տէր ու թշնամի վարիչներու պաշտօնական խաղք-խայտառակ գործերուն:

Մեր բոլոր ուժով մենք պիտի շարունակենք, ձեզ հետ և ձեզ համար, Մեծ Մարդասպանին դէմ կռիւլ, խօսքով ու գրիչով, և երբ ժամը գայ, գործով:

Ես ձերիններէն եղայ այն օրէն՝ երբ Արևելքի մէջ երկար բնակութեան մը պատահմունքը հանդիսատես ըրաւ ինձի ձեր ժողովուրդին նահատակութեանը:

Աստահ եղէք, ընկերներ, որ պագային ալ պիտի չլքեք ձեր մարդկային և յեղափոխական համբաշ-խութեան իմ պարտքիս:

ՊԻԵՐ-ԲԵՅՍՈՒ

ԱՄԲՈՒՄԵՆ ՏՐԱՄԵՒԱՆՈՒԹԻՒՆ

«Եթէ կարելի լինէր ենթադրել, որ տաճ-կական վարչութիւնը այսպիսի ծգնաժամում (1878, սեպտեմբեր) կարող է Եւրոպայի համա-ժայնութեամբ կամ նրա վաւերացմամբ շա-րունակել ին օրինական գոյութիւնը Բուլգա-րիայում, այդ դէպքում պէտք է յանցանք հա-մարել մարդկային արդարադատութեան ամէն մի ընդդէմը: Եւրոպայի բնակչութիւնը ինչպէս պիտի ընդունուի այս տեսակ ծայրայեղ ստորացման...»

Լ. ԳԱՆՍՏՕՍ

III

Մենք արդէն ցոյց տուինք հայկական աղէտների հիմ-նական պատճառները և այսպէս անւանող առիթ կամ պատրուակներով դերը այդ աղէտ-ներում: Ժխտելով միանգամայն, թէ հայ յեղափոխա-կան շարժումը մեր անհամար կորուստների հիմնական պատճառներում ունէ տեղ է բռնում, մենք ցոյց տուինք նաև, որ այդ շարժումը նոյնիսկ առիթ կամ պատրուակ-կարող է համարել միմիայն սահմանափակ, պայմանա-կան մտքով — նոյնչափ, որչափ առհասարակ հայ ժո-ղովրդի ազատութեան խնդրի հետ կապ ունեցող ամէն մի, թէկուզ շատ ցանկալի, թէկուզ բոլորից ջատագովող երևոյթ:

Այդպիսով կամայ ակամայ մեզ համար պարզուում է, որ այն բոլոր գանգատները, որոնք այսօր ծանրա-նում են յեղափոխական շարժման կամ ձեռնարկների վրայ, իբր կոտորածների պատճառ կամ առիթների

վրայ, — իսկապէս ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ ամբոխային տրամաբանութեանը յատուկ խառնիճադանճ ճիչեր, որոնք անխուսափելի են դառնում, երբ մարդիկ կամ անընդունակ են ըմբռնելու այդ շարժման ամբողջ նպատակայարմա-րութիւնը և կամ գաղափար չունեն դրա զարգացման համար անհրաժեշտ պայմանների մասին: Հազար ու մի տեսակ ձեռնպահութիւններ, պայմանական համաձայ-նութիւններ, «թէև» ու «բայց»-երի հետ համեմատ համակրութիւններ կամ հակակրութիւններ — դրանք բոլորը խեղճուկ մաքի արտայայտութիւններ են, որոնց տակ թագնուում է կամ փափուկ կեանքի սիրահար հակադրական փոփոխական և անտարբեր դէմքը կամ եսամոլ իմաստական աղքատիկ հոգին: Հարցերը ուրեմն այդպէս էլ դնենք — այսինքն՝ նայենք.

1. Որքան անխուսափելի, որքան բնական և միաժա-մանակ որքան ցանկալի էր հայ յեղափոխական շար-ժումը, և
2. Որքան նպատակայարմար էր նրա գործնական ըն-թացքը կամ ուրիշ խօսքով՝ նրա ընդունած տակտիկան անմիջական կուուում:

Սկսենք առաջին կէտից: Տաճկական կեանքի իսպառ անբարոյական, անսահման տգէտ և մոլեռանդ միջնորդը, կապած այն ընդհա-նուր ատելութեան և մշտական վտանգի զգացմունքների հետ, որոնք միշտ դեր են խաղացել տիրող տաճիկների և հպատակ քրիստոնեաների յարաբերութիւններում, վաղուց դրել էր Թիւրքիայի քրիստոնեայ ժողովուրդ-ներին այնպիսի հակակուլտուրական պայմանների մէջ, ուր

ամենավայրենի հայածանքներ, անօրինակ հարստահարութիւններ, ստրկական իրաւագոհութիւն, կատարեալ անպահօղութիւն, աղքատութիւն, պանդխտութիւն և այլն դարձել էին մշտական երևոյթներ նրանց կեանքում: Եւրօպական պետութիւնների աչքածակութիւնը դէպի քայքայւող Քիւրքիան լրացնում էր երկրի խառնակ, անպահօղ, տագնապալից ներքին կեանքը, — եւ ահա տաճկահայտակ քրիստոնեաների համար ստեղծւել էր իրերի մի դրութիւն, որի ճնշման տակ նրանք օրից օր, ժամից ժամ բարոյապէս աւելի և աւելի պիտի ընկնէին, սնտեսապէս թշուառութեան հասնէին, մտաւորապէս յետադիմէին, քաղաքականապէս ջնջման սիստէմի մշտական առարկայ լինէին:

Այդ էր պատճառը, որ տաճկական բռնութեան տակ հեծող Յունաստանը յուզուում էր դեռ անցեալ դարից սկսած. այդ էր պատճառը, որ Կրէտէ, Լիբանան, Սերբիա, Չերնօզօրիա, Ռումանիա, Բօսնիա, Հերցօգօվինա, Բուլգարիա, կուելով, ոմանք հարիւր տարուց աւել, ոմանք պակաս, իրենց մեծաքանակ զոհերի գնով միանգամայն ապացուցեցին, թէ որքան անտանելի էր տաճկական լուծը յեաղաղ կեանքով ապրելու համար: Նոյն պատճառն էր, որ դեռ 1774 թւին, ռուսաց կայսրուհի Եկատերինա II-ի օրով Քիւրքիա-Քայնարջիի դաշնագիրը դրեց տաճկահայտակ սլաւոններին ռուսաց կառավարութեան պաշտպանութեան տակ: Նոյն այդ պատճառով էր, որ դեռ 1815 թւին ռուս կառավարութեան մի ծանուցագիրը եւրօպական պետութիւններին, առաջարկում էր Եւրօպայի ընդհանուր հովանաւորութեան տակ վերցնել տաճկահայտակ քրիստոնեաներին: Նոյն այդ պատճառով էր, որ Անգլիա, Ֆրանսիա, Աւստրիա և Պրուսիա 1854 ապրիլ 9/21-ին հաւաքական արձանագրութեամբ պահանջում էին յտաճկահայտակ քրիստոնեաների քաղաքական և կրօնական իրաւունքների ապահովում — մի պահանջ, որ քիչ յետոյ, 1856 թւի մարտ 30-ին, Պարիզի դաշնագրում 9-րդ յօդուածը դարձաւ, իսկ 1860 թւի օգոստոս 3-ին իրաւունք տւեց Աւստրիային, Պրուսիային և Ռուսաստանին, կրկին առանձին արձանագրութեամբ, պարտաւորել Տաճկաստանը յընդունել լուրջ վարչական միջոցներ օսմանեան կայսրութեան ամէն դաւանութեան քրիստոնեաների կացութիւնը բարելաւելու համար: Եւ այդպէս շարունակ մինչև աւստրիական միխիստր կոմս Բէյստի առաջարկութիւնը 1867 թւին — բոլոր տաճկահայտակ քրիստոնեաներին տալ սահմանագրութիւն — և վերջապէս մինչև Բերլինի դաշնագիրը:

Նիւթի հանրածանութիւնը և յՐօշակ-ի ծաւալը մեզ ստիպում են չճանրանալ յատկապէս հայ ժողովրդի նախայեղափոխական յերջանիկ դրութեան նկարագրի վրայ:

Հարիւր հազարաւոր գաղթականութիւններ սկսած անցեալ դարից, բռնի գաղթականութիւն ռուսաց սահմա-

նակից նահանգներից դէպի Տաճկաստանի խորքերը (Սերգէյ Չլինկա — չայերի գաղթականութիւնները): Հարիւրաւոր գիւղերի ու վանքերի հողերի յափշտակութիւն (1872 և 1876 թւի պատրիարքական տեղեկագրեր): Հարիւրաւոր ուրիշ գիւղերի կատարեալ աւերումը (Վապոյտ գիրք, 1880 թ.). մասնակի կոտորածներ և հայերի ջնջման բացայայտ ծրագիր (Բայազէդ 1877 թ., Ջէյթուն ու Քեաթիլ փաշա 1879 թ. և այլն), բազմաթիւ գաւառների բռնի կրօնափոխութիւն դէպի մահմեդականութիւն (մանաւանդ Վարինի և Տրապիզոնի նահանգներում). կամաւոր կրօնափոխութիւն դէպի կաթօղիկութիւն և բողոքականութիւն. նիւթական նպաստներ կամ օտար պետութիւնների հովանաւորութիւն ձեռք բերելու անկալութեամբ (ամբողջ թիւրքաց Հայաստանը), պարբերական սով տասնեակ հազարաւոր զոհերով (1880 թ.). հարիւր հազարաւոր շէքքէզների, տաճիկների, լազերի, քրդերի, և թարաքամաների Հայաստան և Փոքր Ասիա տեղափոխելը — ահա նախայեղափոխական յերջանիկ դրութեան մեծաքանակ յբարիքները, ահա այդ դժոխային դրութեան սոսկալի արտայայտութիւնները: Եւ այս բոլորի հետ ընթանում էր հայ ժողովրդի աւօրեայ կեանքը — մշտական երկիւղի, անպատուութեան և անվերջ զրկանքների այդ հրէշային զանգւածը:

Բայց տեղ տանք օտար հեղինակների մի քանի ընդհանուր դիտողութիւններին էլ:

«Դեռ 1855 թւին, առում է Բրայս, գէնէրալ Արր Յ. Վիլհէլմ գրում էր, որ հայկական նահանգները ամէն տեսակէտից տառապում են սխառմական անարգ հարստահարութիւնների տակ, եւ բնորոշում էր թիւրք կառավարութիւնը իբրև բռնակալութեան մի այնպիսի մեքենայ, որ իր նմանը չունի ամբողջ աշխարհում»:

Իրլանդացի դօկտոր Ռայտ, Սիւրիայում երիցական առաքելութեան մեծաւորը, 1877 թւին իր հրատարակած մի գրքում իմիջի այլոց ասում է.

«Տաճիկները աւերած են առաջացնում ոչ միայն վայրագ կատաղութեան մէջ, այլեւ կատարեալ ստանարտութեամբ եւ միանգամայն համաձայն իրենց իրաւագիտութեան, օրէնսգրութեան եւ հաւատին... թիւրք կայսրութեան մէջ հազիւ թէ գտնւի մի գիւղ, որ չունենայ իր զարհուրելի յիշողութիւնները, — այնքան սոսկալի յիշողութիւններ, որ անկարելի է մոտձել կամ խօսել նրանց մասին»:

Վոտորածները, գրում է Գիլօն, յերկնքի ողբմութիւն են, համեմատած հայերի յամէնօրեայ դժոխային դրութեան հետ»:

«Երջմամբ հաւատացնում ենք ձեզ, — գրում են խընուսցի հայերի 36 ներկայացուցիչները անգլիական ազդին ուղղած խնդրագրում, — որ Սասունում տեղի ունեցած կոտորածը միմիայն մի կաթիլ է հայկական այն արեան ուլկի անոսում, որ հետզհետէ եւ լռելեայն թափւում է ամբողջ օսմանեան կայսրութեան մէջ»:

Կրկին յիշեցնելով որ Բօլէն ծակմէնը հրատարակել

է իր գերբը հայկական կոտորածներից շատ առաջ բերում ենք նրանից հետևեալ տողերը:

«Չի կարելի երեւակայել աւելի սարսափելի դրուժիւն, քան թշւառ, սորկացած, անպատած եւ կեղեքած հայ ժողովրդի դրուժիւնը... Ամէն տեղ, ամէն քայլափոխում աւերման եւ բռնակալութեան ողին արտայայտուած է հազարաւոր ձեւերով եւ եթէ մեր արեւմտեան նոյնիսկ ամէնահամբերատար ժողովուրդներից մէկին վիճակէր ենթարկել այդ աղէտներին, թէկուզ միայն մի օրւայ ընթացքում, իսկոյն դուրս կը թռչէր նրա կրծքից զայրոյթի ազաղակ»:

Եւ այն և այն:

Այսպէս են խօսում նախայեղափոխական «Երջանիկ» շրջանի մասին փաստերը, այսպէս է խօսում կեանքը, այսպէս են խօսում թիւրքաց Հայաստանի կեանքին ծանօթ մարդկանցից հարիւրից իննսուն ինը:

Բայց ինչ է ասում մեզ այս բոլորը: Միակ եզրակացութիւնը, որ մենք կարող ենք անել — այդ այն է, որ հայկական կեանքը վաղուց եկել, կանգ էր առել մի խոշոր դիլեմայի առաջ. — կամ անպայման ջնջում իբր մի ամբողջութիւն, իբր մի ազգութիւն, իբր մի հայրենիքի տէր ժողովուրդ, կամ դիմադրութիւն կեանք, պատիւ, ստացածք, տուն, հայրենիք, ամէն ինչ բռնաբարող ուժի դէմ: Միջին ուղիների սիրահարները, ինչպէս վայել է իրենց, իհարկէ, այստեղ էլ գտնում էին մի երրորդ ելք, կարծելով թէ հայ ժողովուրդը իր կուլտուրական հակումների շնորհիւ յաղթող պիտի հանդիսանայ իրեն շրջապատող տխուր մթնոլորտում, առանց զէնքի դիմելու և դրանով պիտի աւետէ արարաշխարհին մի նոր սկզբունք, որ մարդկային պատմութիւնը իր ամբողջ տարածութեան վրայ միշտ անտես էր արել — այն է, որ կարելի է ազատութիւն ձեռք բերել լոկ դառապակցութեան խաղաղ պատերազմով:

Սակայն օրէցօր աւելի և աւելի ծանրացող դառն իրականութիւնը մի կողմից և միւս կողմից այդ սուկալի դրութեան գիտակցութիւնը հայ հասարակութեան այն մասերում, որոնց սթափեցրել էր մեր մտաւոր շարժումը, հետզհետէ գալիս էին համոզելու հայերին, որ նրանք լաւ կ'անեն, եթէ առայժմ հրաժարեն այդպիսի մի մեծ ծառայութիւնից յօգուտ ընդհանուր մարդկութեան, և որ ընդհանրութեանը մեծ ծառայութիւններ մատուցանելու համար հարկաւոր է նախ պաշտպանել և ապահովել սեփական գոյութիւնը: Եւ երբ դրութիւնը ստանում է այդպիսի սուր կերպարանք, երբ պարզում է, որ իրերի ընթացքը ինքնըստինքեան դէպի կորուստ է տանում, բնական չէ՞ արդեօք, որ մի ժողովուրդ այդպիսի հանգամանքներում ընտրի այն թէև վտանգաւոր, բայց և յուսատու ուղին, որ զօհերի հետ միասին խոստանում է նաև ունէ ապագայ: Առաջին դէպքում անխուսափելի է անպատիւ, տմարդի, ժողովրդի անհուն ստորութիւնը ապացուցանող անպայման կորուստ, երկրորդը միայն մի վեհ, մի փայ-

լուն, մի սրբազան ուխտ է պայմանական յաջողութեամբ: Ապահով և պատուաւոր կեանքի հզօր բնազդը — այն յաւիտենական, հրաշագործ բնազդը, որով ապրում ու գործում են ժողովուրդները, թէև շատ թուլացած, բայց բարեբախտաբար դեռ իսպառ չէր բթացած հայ ժողովրդի որոշ մասերում, և միակ այդ բնազդը արդէն բաւական էր՝ մահաբեր դիլեմայի դիմաց՝ ինքնապաշտպանութեան բոլոր զգացմունքները նրանց մէջ լարելու համար: Բայց մենք ունեցանք և մի ուրիշ զօրեղ նպաստաւոր հանգամանք, որ վերջապէս պիտի որոշէր, արագացնէր հայութեան ելքը այդ տատանման շրջանից: Այդպիսի մի պայման եղաւ Բերլինի դաշնագիրը իր 61-րդ յօդուածով: Եթէ մինչև այդ յօդուածը՝ ջնջման հեռանկարից խուսափել ուզենալով, ջլատած, տկարացած և իր տխուր անցեալի բազմաթիւ բացասական հետքերը կրող հայը կարող էր նաև վախենալ ուխտի վտանգից, — այդ յօդուածով հայութիւնը իրեն արդէն դաշնակից է տեսնում եւրոպական ամբողջ վեց պետութիւններ, և յաջողութեան պայմանական յոյսերը ուղղակի հաւատի պիտի փոխարկէին: «Je m'insurge, donc je suis» — գոռում էր Եւրոպան և հայերի մէջքին կանգնում: Տատանումը այլևս անկարելի էր, — և ահա ժողովրդի սրտից պայթում է յեղափոխական շարժումը իր հոսանքի մէջ ընդգրկելով ժողովրդական հերոսների և գրական գործիչների մի ամբողջ շղթայ ու յեղափոխական յայտնի կամ անյայտ կուսակցութիւնների մի ամբողջ ցանց Եւրոպայում և Մայր երկրում: Հարցնում ենք ուրեմն, բնական էր, ցանկալի էր վերջապէս հայկական յեղափոխական շարժումը թէ ոչ: Արդեօք յեղափոխական հոսանքը ինքը հարազատ և միակ յուսատու զաւակն էր իրական կեանքի, թէ նրա վրայ արած արհեստական մի պատուաստ:

Եւ ընդհակառակը՝ եթէ կայ մի բան, որի մասին կարելի է ափսոսալ — այդ արդեօք այն չէ՞, որ շատ ուշ ստեղծեց այդ շարժումը մեր մէջ և որ դեռ մինչև այսօր էլ մենք շատ թույլ ենք այդ միակ յուսատու ճանապարհի վրայ: Գոնէ օտարները և նոյնիսկ տաճիկ կառավարութիւնը շատ բնորոշ են խօսում այդ մասին:

Մենք արդէն նախորդ յօդուածներով ցոյց տւինք, որ օտար հեղինակներից ոմանք «հայ յեղափոխական գաղափարը» ուղղակի անւանում են «սարսափելի կացութեան հետևանք»:

Բայց լսենք էլի մի քանիսներին և ամէնից առաջ հեղինակաւոր թիւրք կառավարութեան:

1893 թիւն սուլթան Աբդուլ Մէջիդի ստորագրութեամբ հրատարակած «Թանկիմար» հռչակում էր.

«Ոչ ոք, որքան էլ իբնէ խաղաղասէր լինի, չի կարող չգիմել բռնի միջոցներէ, երբ վտանգում են նրա կեանքն ու պատիւը»:

Հռչակաւոր կանօնիկոս Մակկոյը.

«Ես իսկոյն կը նկարագրեմ հայերի ջնջման այդ

դիւական ծրագրի զարգացումը, իսկ այժմ թոյլ կը տամ ինձ անկեղծօրէն անելու, որ հայերը եթէ ունէ չնչին յոյս ունէին յաջողութեան վրայ, ոչ միայն իրաւունք պիտի ունենային, այլև իրենց սրբադան պարտաւորութիւնը պիտի համարէին անպատասխանելի և տապալել այն դժոխային կառավարութիւնը, որ դատապարտուած է նրանց մարդկային տարեգրութիւնների մէջ երբևէ պատահող ամէնաստորայցիքի, ամէնապատան և յուսազուրկ ստրկութեան... Բարձրագոյն Իռան նման աւազակային կառավարութեան զոհերը պարտաւոր չեն ամենեւին հաւատարիմ լինել նրան և իրաւունք ունենալ ի սրտաւ կեղծ այդ կառավարութիւնը առաջին յայտնորդէպէտով... Ազգերի ամէնամեծ շահը խաղաղութիւնը չէ, որովհետև կարելի է խաղաղութիւն վայելել և անարդ վատութեան մէջ, ուրանալով ամէն սրբութիւն»...

1880 թ-ի ակտոսներ 23-ին բխտանական Հիւպատոս Էվէրնը գրում էր Կարենից կոմս Գրանլիին.

«Միայն ժողովրդի համբերութեամբ, երկչոտութեամբ և նրա զանազան խաւերի մէջ եղած կասկեի թիւլութեամբ կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ արեւելեան սանջակները անպայ արի (1879) հարկերը բամանկիս չապատարարեցին կառավարութեան դէմ, ուրի կանգնելով իբր մի անձ»:

Տասը տարի այս խօսքերից յետոյ, այսինքն 1890 թ-ին նոյն տեղից զնդապետ Չարմայրը արդէն հաղորդում էր.

«Վերջին տարիներս Կարենի և ուրի զաւառներում կազմակերպւող դադտնի ընկերութիւններն ու կոմիտէները, զէնք ձեռք բերելու դիտաւորութեան ներս ու փորձերը, վերջին ժամանակներս վանում և շրջակայքում տեղի ունեցած դէպքերը — այդ ամէնը յոյց է տալիս, որ իսկապէս գոյութիւն ունի խորին դժգոհութիւն և իրաւ, տարօրինակ կը լինէր սպասել ուրիք բան, քան դժգոհութիւն»:

Լսենք և հեղինակաւոր Բօլէն Ժակմէնի կարծիքը այդ մասին.

«Թօմիան, Հերցօգովինան, Բուլգարիան 1856 թ-ի դաշնագրում արտօնեալ տեղ չէին բռնում Այնտեղ նրանք մինչև անգամ չեն էլ յիշատակած, ինչպէս չեն յիշատակած կրէտէն և Լիբանանը, ինչպէս ուրեմն Եւրոպան եռանդուն կերպով շահագրգռեց այդ երկիրների քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւններով դեռ 1878 թ-ից շատ առաջ և ոչ մի պահանջ չներկայացրեց Հայաստանի քրիստոնեաների վերաբերմամբ Իժմախտաբար, ես ոչ մի բացատրութիւն չեմ գտնում այս տարբեր վերաբերումների համար դէպի զանազան ազգերը, բայց այն, որ հայերը փոխանակապէս տարբերութիւն բաւականայն միայն դանդաղեցրով... Եթէ տաճկական հալածանքները ճշշւած հայերի մէջ խորին իրձ են դարձնում ստանալ ոչ միայն անձնական ապահովութիւն, այլև բողոքանք ինքնավարութիւն այն հողի վրայ, ուր իշխել են նրանց նախնիքները, և դաշնագրերի դժած սահմաններում, — այդ ամենեւին արդիւնք չէ սովորական ինտրիգի, այլ մի պատուաբեր երեւոյթ մարդկային բնաւորութեան համար, որ արխանում է աղէտների մէջ և չի բաւականանում գոյութեան լոկ նիւթական պահանջների գոհացմամբ»...

Վերջապէս 1894 թ-ի փետրւար 20-ին Փրանսիական գերտնայն Կամբօնը իր կառավարութեանը տւած մի զեկուցման մէջ իմիջ: այլոց ասում է.

«Իմ անցեալ տարւայ զեկուցումները ծանօթացրին կեսարիայում, Մարզսնում, Անգորայում տեղի ունեցած դէպքերի հետ... Իր անգթութեամբ Բարձրագոյն Իռանը սրբագործեց հայկական շարժումը, որ այժմ արդէն ունի իր նահատակները»...

Այդպէս ուրեմն — եթէ ձեւակերպեմք նոյնիսկ վերև յիշած անձերի բառերով — տիրող հանգամանքներում հայկական շարժումը ոչ միայն անխուսափելի էր, որովհետև այդ էր պահանջում իրերի կացութիւնը, ոչ միայն իրաւացի էր, որովհետև ունէ ազգ պարտաւոր չէ անպատճառ հաշտուել «ամենադատ ստրկութեան» հետ կամ մնալ «անարդ վատութեան» մէջ, ոչ միայն շատ հասկանալի էր, որովհետև «տարօրինակ» կը լինէր դրա փոխարէն տեսնել ուրիշ երևոյթ, ոչ միայն նպատակայն էր, որովհետև հայը «առանց ապստամբելու» չէր կարողանում իր գրութիւնը այլ կերպ բարւոքել — այլ և դեռ վաղուց սպասելի էր, որովհետև միայն «հարկերի բաժանումը բաւական էր հայերին ապստամբեցնելու համար», այլ և միանգամայն պատուաբեր երեւոյթ է, որովհետև ապացուցանում է թէ հայերի մէջ դեռ չեն մարել «մարդավայել բնաւորութեան» բնազդները, վերջապէս այսօր նասրբագործ և անմի դատ է, որովհետև ունի իր բազմաթիւ «նահատակները» — դժբախտ ժողովրդի բարբորութեան գաղափարին զոհած նահատակներ...

Յեղանդոնութեան գործնական ընթացքի մասին մեր խօսքը յետսմզում է միւս անգամին:

ԲԱՅ ՆՈՒՅՈՒ ԶԱՅ ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՅԱՅԻՆ

«Ամէն մարդու և սպիտակ համար հասնում է ժամանակ, երբ սէտք է կանգնել բարի կամ չարի կողմը»:

Կան վայրկեաններ, ազգերի կեանքում, որոնք ճակատագրական են: Այդպիսի մի վայրկեանում է վիճակած մեզ այրել:

Ցարիների մի շարք, մի փոքրիկ շարք թերևս, և վերջնապէս կը վճուել — պէտք է արդեօք հայերս ապրենք իբրև մի ինքնուրոյն ազգ, ընդունակ և տրամադիր իրագործելու իր ներքին անկախութեան մէջ հաւասարութեան և ազատութեան իրենցները, թէ անգամատելու ենք, փոշխանալու և ջրելու աշխարհիս չորս կողմը քաշ տալու համար մեր «ողորմելի» գոյութիւնը իբրև մի աղանդ, ինչպէս այժմ Բեսարաբիայում, իբրև վաշխառուների մի դասակարգ, ինչպէս Վրաստանի շատ կէտերում, իբրև առած մի գաղութ, ինչպէս Նոր-Սախիյեանում, — և աւելի վատ քան այժմ, որովհետև Բեսարաբիայում, Վրաստանում, Նոր-Սախիյեանում մինչև այժմ և այժմ հնարաւոր էր և հնարաւոր է վառել ու վառ պահել սրտերը այն ջերմութեամբ, որ արևի նման տարածում է իր շուրջը մայր հայրենիքը, միջդեռ արուհետև... Ի՞նչ կը լինեն այսուհետև այդ և դրանց նման անյոյս ու անջերմ մոր-

րակները, երբ հանգչի նրանց արեգակը, երբ Հայաստան լոկ աշխարհագրական և պատմական անուն դառնայ, երբ հայերը ջնջեն Հայաստանում... որովհետև նրանք կը ջնջեն անպատճառ, եթէ մի քանի տարի էլ շարունակի մեր եղևնական անտարբերութիւնը այս ողբերգական ժամանակում, այս երկաթի ընաւորութիւն և անասման անձնուրացութիւն պահանջող ժամանակում, որի նմանը շատ քիչ է եղել մեր թըշտաութիւններով լի պատմութեան մէջ...

Մեզ մորթում են Թիւրքիայում, բացարձակ, օր ցերեկով, հարիւրներով ու հազարներով կամ առանց աղմուկի, կամաց-կամաց, քիչ-քիչ խուլ անկիւններում, գիշերայ հովանու տակ, — մեզ այլասեռում են այնտեղ, մեզ սովորեցնում են տանել ամէն ստորութիւն, մինչև անտարբերութիւնը դէպի հարազատ կանանց պատիւը, մեզ թշտացնում և անասնացնում են այնտեղ մինչ այն աստիճան, որ երեսուն արծաթով... ոչ երեսուն դուրուշով ծախում ենք մեր կրօնը, մի բան, որ համոզուել է, որ սրբութիւն է մեր գիւղացու համար, — մեզ հալածում, ստորացնում են Կովկասում իբրև մի յետին հրեայի, մեզ վարժեցնում են այնտեղ իբրև պատիւ ընդունել, եթէ մի լիրբ, մի հարբեցող, մի կաշառակեր ուս պաշտօնեայ բարեհաճում է մեզ բարևել, մեզ պատկրում են այնտեղ շնորհակալութիւն յայտնել, որ չեն մորթում մեզ, այլ միայն թրում են մեր երեսին, մեզ այն աստիճան տարդացնում են այնտեղ, որ հազարներ ենք տալիս օրթօդօքս եկեղեցի հիմնելու այն ըրպէսին, երբ Գօլցիցին և Եանօվկի վանդալի և աւազակի նման փակում են մեր դպրոցները, խլում են նրանց կայքերը և խեղաթիւրում մեր բարեգործական հիմնարկութիւնները...

Չէ, մենք ունեցել ենք թերևս նոյնքան թշտա տարիներ, բայց երբեք մենք այնպէս ընկած չենք եղել բարոյապէս, ինչպէս այժմ:

Բաւական չէ, որ մեր քունը չլանագարեց և չի խանգարում Օսմանեան Հայաստան կոչող դժոխքի սարսափներին, մենք ապացուցինք աշխարհին, որ միանգամայն զուրկ ենք ազգային ինքնասիրութիւնից, բաւական չէր, որ չգիտենք պաշտել սիրել, գոնէ կարեկցել ինչպէս հարկն է նահատակին, մենք ցոյց տւինք, որ չգիտենք նոյն իսկ ատել մեր եղբայրների դահիճներին և մեր երեսին թքողներին:

Եթէ լռեցինք գոնէ, եթէ յաւակնութիւններ չունենայինք, եթէ խոստովանէինք, որ մենք սողուններ ենք մարդկանց մէջ, ստրուկների զաւակ և վեճակած անվերջ ստրկութեան... Բայց չէ, մենք ստորանում ենք, սակայն փախչում ենք ստոր անունից, մենք թէօրիաներ ենք ստեղծում մեր վատութիւնը արդարացնելու համար, մենք միջին ճանապարհներ ենք փնտրում բարոյականի և անբարոյականի մէջ, սուտի և ճշմարտի մէջ, մենք հաշտեցնել ենք աշխատում գառներին գայլերի հետ և փոփոխում ենք սովորական բառերի իմաստը, խենթութիւն կոչելով անձնուրացութիւնը, խոհեմութիւն եսականութիւնը և խելօքութիւն փոքրգութիւնը:

Որքան փոխել ենք մենք մի քանի տարւայ ընթացքում:

Երբ սկսում էինք լուրջ կուրը դարաւոր ընկալի ու դահճի դէմ, մենք ե՞րբ և ո՞րքան կէնք ու ո՞րքան արտութիւն,

մենք վառւում էինք անհամբերութիւնից, մենք խլում էինք իրար ձեռքից ազգասերի տիտղոսը, մենք ինքնակոչ հալածաւածներ, կեղծ նահատակներ էինք դառնում, մենք վերաւորում էինք, երբ կասկած էին յայտնում մեր ընդունակութեան մասին զոհ բերել ամէն ինչ հայրենիքի սեղանի վրայ, մեր միջնատէրերի կանայք Մեծ Վարդանին էին տեսնում երազում, վիրաւոր Վարդանին, որ իրենց էր աւանդում հայոց սուրբ դրօշը, մեր բուրժուա ինտելիգէնցիան նոր եղիշէ էր փնտրում իր շահատակութիւնները ապագայ սերունդներին կտակելու համար...

Իսկ այժմ... այժմ, երբ մեր կուրը սրբագործւել է թէպէտ կրաւորական, բայց ոչ դաշափարազուրկ քաղութեամբ մեռած հազարաւոր նահատակների արիւնով, նրանց անմեղ որբերի ու թշտա այրիների արցունքով և անվեհեր յեղափոխականների աւած հերոսական զոհերով այժմ, երբ մեր վրայ ամէն կողմից տեղում են սրի, բռունցքի, խարազանի հարածներ՝ խառն քայքայների և թուքի հետ, այժմ, երբ ամէն մի հայից պահանջում է իր ամբողջ ուժը, ամբողջ կարողութիւնը, ամբողջ հոգին, — այժմ մենք յոգնել ենք, մենք հիասթափւել ենք, մենք սկէպտիկ ենք դարձել, մենք խելօքացել ենք, ինչպէս ասում են, մեր հոսհոս Պօլժնիւնները և ոսկի որսող Համլէտները:

Մենք խելօքացել ենք, մենք դիւանագէտներ ենք դարձել, մենք շողորթութում ենք ուսններին, մենք նդուվում ենք ներսէս Վարժապետեանին, որ թշնամի դարձրեց մեզ ուսաց «մարդասէր» կառավարութիւնը, մենք հայհոյում ենք յեղափոխականներին, որոնք զայրացրին բարեգութ, հայրախնամ և մեծահոգի Արդիւ Համիլին...

Մենք խելօքացել ենք, մենք հրաժարւել ենք մեր ցնորքներից, մենք սառը դատող մարդիկ ենք դարձել, մենք «խոհեմութիւն», «զգուշութիւն», «դիպլոմատութիւն» ենք քարոզում ժողովրդին, — անորոշ բառեր, որոնք կը նշանակեն իսկապէս, «եթէ գայ ձեզ մէկը, որ խօսի ազգի, պատւի, իդէալի, սուրբ վրէժի մասին, բռնէք նրան և յանձնէք ոստիկանութեան, որպէսզի ակներև լինի ձեր հաւատարիմ հպատակութիւնը, եթէ քիւրդը գայ յափշտակելու ձեր ինչքը և պղծելու ձեր սրբավայրերը, համբուրեցէք նրա փէշը և գոհութեան ուղերձ ուղարկէք ձեր մօլլա-պատրիարքին, որպէսզի չթշնամացնէք համիդիէներին, եթէ թիւրք պաշտօնեան գայ ձեզ մօտ, հեռացէք տանից և պատիւրեցէք ձեր կանանց սիրաշահել թանկագին հիւրին, որպէսզի չգրգռէք հայի դէմ ապրեցիկ միւսիւլմաններին»...

Այդտեղ է հասցրել մեզ մեր խելօքութիւնը, այդ Պիղատոսների խելօքութիւնը, որ աշխատում է պահել իրեն հաւատարազափ հեռու խաչող Ուժից և խաչող ճշմարտութիւնից, այդ ստրկածիւնների խելօքութիւնը, որ հրաժարում է երկրորդ գնդակն արձակել աւազակի վրայ առաջինը վերապետաց յետոյ, այդ ապուշ խելօքութիւնը, որ երկրորդ անգամ չի ցանում արտը, որովհետև առաջին հունձը փչացել է կարկուտից...

Ժամանակ չէ՞ վերջապէս թքելու այդ գետնաբարձ խելօքութեան վրայ և գրկելու վեհ, դէպի երկինք ձգտող խելօքութիւնը, որ բոլոր մեծ հոգիների, Վարդանների, Գարիբալդիների, Գլադստօնների, Վիկտոր Հիւգօների, Գամբէտտանների խելօքութիւնն է և միան-

գամայն բոլոր արհիւ, բոլոր սրտի և խղճի մարդկանց խելջըութիւնն է, որքան և սահմանափակ լինեն այդ մարդկանց ուժերը, ընդունակութիւնները և ձիւղբերը:

Ժամանակն է, վաղուց ժամանակ, որովհետև այդ խելջըութեան, միտքայն այդ խելջըութեան մէջ է մեր փրկութիւնը:

Ժամանակն է, որովհետև եթէ մի անգամ էլ աղաչող լինենք քաղաքական յարմար առիթում, կրօնականներ վերջնապէս հայկական հարցը, իսկ անպատճառ իբրև մուրացկան կը ներկայանանք և ապագայ դէպքում (որ կարող է միակը լինել այսուհետև), եթէ բոլոր հայերս, և ամէնից առաջ մենք, մեզ երկրի աղ համարող ինտելիգէնտներս, չլարենք մեր բոլոր ուժերը առաջ տանելու և աւելի ու աւելի հիմնաւորելու, աւելի ու աւելի ընդարձակելու համար յեղափոխական գործը Թիւրքիայում:

Հտապենք ուրեմն, որովհետև արագ արագ մտնում է ճակատագրական ժամը, և ամէն րոպէ, որ մենք կորցնում ենք մեր անտարբերութեան մէջ, գերակշռութիւն է տալիս մեր ռիսերիմ թշնամիներին:

Թօթափենք մեր վրայից այդ անարգ անտարբերութիւնը, եթէ չենք ուզում, որ ապագայում ինտելիգէնցիայի անդունդ դառնայ արատի, ամօթի և նզովքի անուն:

Օսմանեան Հայաստանը կուռում է, Օսմանեան Հայաստանը օգնութեան է կանչում. այնտեղ են մեր եղբայրները, թշուառ հայ ազգի ամէնաթշուառ անդամները. այնտեղ մենք իրաւունք ենք ձեռք բերել արդէն, արիւնով և դաշնագրերով հաստատուած միջազգային իրաւունք, որ խոստանում է մեզ վերջնապէս ազատ մի անկիւն, ուր հայը չի համարուի «գեափուր», «արմեաշկա» կամ «թափառական հրեայ», այլ մարդ, մարդ օժտուած մարդկային բոլոր իրաւունքներով. այնտեղ է բաբախում այժմ մեր ցեղի սիրտը, այնտեղ է ծածանում յեղափոխական դրօշը, որ իր ծալքերում կրում է մեր ազգի պատիւը և ազատութիւնը:

Խմբակներ այդ դրօշի շուրջը. ցոյց տանք Եւրոպային, որ մենք ուժ ենք, թէև փոքր ուժ, բայց ոչ անօգուտ մեծ ուժերի մրցման մէջ. ստիպենք սուլթանին իրագործել ռէֆորմների ծրագիրը, մեծ պետութիւններից առաջարկած և իր հաւանութիւնը ստացած ծրագիրը, որ սաղմն է լինելու Օսմանեան Հայաստանի ինքնավարութեան:

Դեպի յեղափոխական դրօշը, ինտելիգէնտ եղբայրներ:

Կովկաս, 5 սեպտեմբեր

ՀԱՅ ԻՆՏԵԼԻԳԻՏՏ

Թ Ղ Թ Ա Կ Ց Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

ՆԱՄԱԿ ՄՈՒԹԵՆ

10 յուլիս 1899

Մուշի և Սասունի մէջ գարունէն իվեր կատարած ուշագրութեան արժանի գլխաւոր անցքերն են որ կը փութանք հրատարակութեան տար Սասունը սուլթանին աչքի փուշն է եղած. չի կրնար բնաւ հանդուրժէր, թէ հոն հայեր կան ու կը մնան, թէ այդ տեղէն երբեմն խրատուներ և յու-

զումներ ծագած են, ու իր հանգստութիւնը խոռված: Գանի մը փորձեր կատարեց՝ այդ լեռներէն վար իջեցնելու Սասունի ժողովուրդը. բայց երբ շոշափեց տեղացիներուն կարծիքը, առժամապէս ետ կեցաւ այդ ծրագիրն իրագործելէ: Սասունցին պատրաստ է կրկին կոտորւի, ոչնչանայ, քան հեռանայ իր սարերու ու քարերու մէջէն:

Բայց անցնինք դէպքերուն:

Ծանօթ գործիչ ԳՈՒՐԳԻՆ ժողովուրդը անձամբ այցելելու և ոգևորելու համար դաշտ իջած էր. քանի մը տեղ հանդպելէ ետքը՝ ապրիլ 21-22-ին կը հասնի Ցրօնք գիւղ, ուր կը գտնէ մեր Ֆէդայիներէն երեքը՝ ասոնք օր առաջ մասնաւոր տեղեկագրերով ու նամակներով ձամբայ ելած էին արտասահման անցնելու և իբրև պատգամաւոր մեր կողմէն վճռական առաջարկներ տանելու: Դեռ յայտնի չէ մեզ, թէ ի՞նչպէս կամ որո՞ւ միջոցով գաղտնիքը երևան եկած է, — միայն այսքանը գիտենք որ Մուշէն Բաղէշի կուսակալին հեռագրով իմաց կը տրւի Ֆէդայիներու ներկայութիւնը Ցրօնք: Կուսակալը առանց րոպէ կորսնցնելու Մուշի երևելիներէն և ժողովուրդի արիւն ծծողներէն Ցախպէ Գէնտին հեծելազօրքի հրամանատարին և մօտ 200 զօրքի ընկերակցութեամբ կը ձամբէ Ցրօնք: Ասոնք գիւղը հասնելուն պէս լուր կը խրկեն անմիջապէս շրջաբնակ քիւրդ գիւղեր, և դեռ ժամ մը չանցած կը հասնի սովալուկ ամբոխը, որ արդէն սոխոր՝ միայն առթի և հրամանի կրօնապատ հայը կոտորելու ու թալլելու: Ցախպէ Գէնտին իր վարագ արարքներով այնքան կը նեղէ գիւղացիները, այնքան գազանութիւններ գործ կը դնէ անոնց վրայ, որ ճարահատ՝ Ֆէդայիներու տեղը ցոյց կուտան: Ապրիլ 25-ի կէսօրն անցած էր երբ Գուրգէն իր ընկերներուն հետ կը պաշարւի մարագի մը մէջ:

Վըստի թէ նախապէս հայերու կողմէն լուր տրւած էր իրենց թէ «Անհոգ մնացէք, գիւղը նաւթ չկայ, կրակի չեն կրնար բռնեն ձեզ»: Գիտնալով Գուրգէնի անձնւիրութիւնը, մեր Ֆէդայիներուն անօրինակ ուժն ու քաջութիւնը, հաւանական է ենթադրել, որ վճռեր էին սպասեն ու կուեն մինչև իրիկուն և ապա մութին դուրս գան մարագէն:

Ֆէդայիները պինդ պաշարուած են: Զիւաւոր ուտիկան մը լուր կը տանի Մուշ, և այնտեղի զօրքն ալ կը հասնի օգնութեան: Այդ խուռն բազմութիւնը դեռ չի համարձակիր մօտենայ, միայն հեռուէն հրացանի բազմութիւ գնդակներ կը թափէ կարկտի պէս մարագի դռան ուղղութեամբ: Գուրգէնը վերջին խրատոյս մը տալով՝ կ'առաջարկէ որ երգ սկսին: Գնդակներու սուլոցին կը միանայ Ֆէդայական ուղմերգը.

Կուեցէ՛ք, տղերք, կուեցէ՛ք քաջ լաջ,
Ահա քրոները փախչին սարսափած...

Եւ քիչ մը ետք՝

Մնաք բարեամբ սուր, Գրացում,
Մնաք բարեամբ, ընկերներ...

Ֆէդայիներու ներդաշնակ և խրոխտ ձայնէն մինչև իսկ հրամանատարը կը յուզւի ու կը հրամայէ որ պահ մը դադարեցնեն հրաձգումը: «Երանի՛ թէ միայն երգէին ու չկուէին» կը գոչէ: Մեր անվահեր ընկերները կը շարունակեն կռիւը և կըսպասեն արևի մտնելուն, բայց աւանդ հաշիւներ դերև կ'ելլայ. մօտակայ գիւղէ մը քիւրդերը նաւթ կը հասցնեն ու մարագը՝ կրակի կուտան:

ուստիկաններ ար երբ վահանը տուն կը դառնայ անկողին բերելու քիւրդ աղաներուն, ետեւէն հրացանի գնդակներ ուղղելով՝ գետին կը փռեն խեղճ երիտասարդը և իրենք անհող կը հեռանան: Ներկայ եղող ուստիկանները ուրախութեամբ կը դիտեն այդ սպանութիւնը ու կ'անցնին կ'երթան: Նոյն ձևով սպաննեցին Շմլակ գիւղի Մեղիսեղեկ քահանան: Աւագաբէի բիւր գիւղէն աղքատիկ մայր մը իր 10-12 տարեկան զաւակին հետ գնացած էին դաշտէն բանջար բերելու երբ վերադարձը կ'ուշանայ, գիւղացիք կ'երթան փնտռելու, և անոնց դիակները կը գտնեն. բարբարոսները 24 տեղէն վերաւորեր էին փոքրիկ պատանին: Սպաննեցին Առնիս գիւղի ռէս Սողոմ, Թիւ գիւղի Խաչոն և երկու քահանայ: Ս. Կարապետի մօտիկ մորթոտեցին երեք մարդ: Ապրիլ 26-ին Աղճան գիւղ աւարի տէին և երեք հոգի սպաննեցին: Մայիս 2/14-ին Ծխավու և Կուրավու գիւղերուն լուծքի դաւարները, Բերդակ գիւղի ամբողջ ոչխարները տարին և սպաննեցին Տօնօ անուն հայր:

Յրօքի դէպքին առթիւ պաշտօնանկ եղան տեղիս միւթէսարի Ֆը (կառավարիչ), անհող գտնւելուն համար, և առաջնորդական փոխանորդը իբր յեղափոխականներու ընկեր և անոնց շարժումներուն տեղեակ ըլլալու ամբաստանութեամբ: Բաղէշի կուսակալը Մուշեկաւ իբր թէ քննութիւն կատարելու և կը բնակի Տալիպին տունը, սակայն հայու բողոքն ու ձայնը անլսելի է. «Ես չեմ կրնար ձեզի պահանջել» կ'ըսէ ու կը ձամբէ:

Կը խօսուի իբր թէ կուսակալը հրահանգ տած է անհետացնեն գաւառի մէջ աչքի զարնող անձնաւորութիւններ — և ահա կ'իրականանայ: Կուսակալը Մուշ գաւառն պէս անմիջապէս 200-էն աւելի զօրք խրկեց Սասուն, հայերը քրդերուն դէմ պաշտպանելու պատրաստով: Զօրքը հոն հասաւ չհասաւ Գէլիէ կուսակալն, Սէմալ Էնէնը, և միւս գիւղերուն մէջ սկսաւ գազանային հարկահանութիւն մը: Նպատակն է դառն ճնշումներով այդ անօթի ու ծարաւ ժողովուրդը իր դիրքերէն քանդել, հանել ու ցիրուցան ընել: Աերջերս Սասունի մէջ երեք նշանաւոր քիւրդեր անյայտացած էին, և ահա ատոնց փոխարէն սպաննեցին Հեթինք գիւղէն եօթը մարդ և Գալուրի կի կողմերն ալ տասնէն աւելի: Հեթինքը այրեցին և աւարի ալ տէին: Մայիս 1/10-ին փողոտեցին ս. Աղբիւրիկ վանքի Ղազար վարդապետը, իսկ կառավարութիւնը բռնի ստորագրութիւն առաւ վանքի միաբանութենէն՝ թէ վարդապետը սպաննւած է հայ ֆեդայիներու ձեռքով: Բուլանքի Խօշ-Գեալի գիւղը ամբողջովին աւարի է տրւած. գիւղի գզիրն ու քանի մը ուրիշ գիւղացիներ սպաննւած են իբրև ֆեդայիներ: Երեք հոգի ալ Կուր սպաննւած է: Այս պահուս լսեցի որ կուսակալը՝ հրաման ըրեր է Սասունի գիւղերու գլխաւորներ Մուշ տանին, մօտ 22 հոգի:

Ալ տարակոյս չկայ, որ կուսակալը բարձրագոյն հրամանով և հրահանգներով եկած է, փոթորիկ մը առաջ բերելու և կրակ մը վառելու ժողովուրդի գլխուն. առիթներ կը փնտռէ միայն: Ժամանակ ու միջոց չունինք յականէ յանուն և մանրամասն թեւելու կատարած սպանութիւնները, խօզոթութիւններն ու գահանութիւնները. այդ բոլորը եթէ ցարդ դիմակի ներքև

և գիշերով կը կատարէր, այժմ ցորեկով տեղի կ'ուշանայ անարգել և բողոքովին բացարձակ: Մէկ ամառն մէջ սպանութիւններու թիւը հարիւրը անցաւ արդէն... 26-մ ուղեր թեմ կիներու և աղջկներու առեանգումները և հարկահանութիւնը իրենց յարակից քստմնելի արարքներով — այդ ամէնը սովորական բաներու կարգն անցած է...

Ահա մեր կացութիւնը. գոյք, ստացածք չմնաց, պատիւնիս անարգւած է, սովը կը սպառնայ, կեանքը դժոխային է, փախչելու ալ միջոց չկայ...

Ն Ա Մ Ա Կ Վ Ա Ն Ե Ն

30 օգոստոս 1899

Մեր խոստումին համաձայն — թէ և բաւական ուշ — աւելորդ չենք կարծեր քանի մը մանրամասնութիւններ հաղորդելու այն կատարի ընդհարման մասին, որ 18 զինակիր ընկերներ յունիս ամսուն ունեցան քիւրդերու հետ Խօշաբ գաւառին մէջ:

Զինակիր խումբը կը հանգստանար Բաղիզար (Պաղի դաղ) լեռան դիմաց գտնւող բլրի ստորոտը, ձորին մէջ: Գիշերուան ժամը մէկն էր արդէն: Ընկերներէն երկուքը, որոնք ջուրի գացած էին, յանկարծ շան հաջիւն կը լսեն: Անտարժ անակնկալ մը՝ չէին գիտեր թէ քիւրդերը վրան զարկած էին հոգ: Քիւրդերու ներկայութիւնը ստուգելով խումբը կ'որոշէ ապահով դիրք բռնէ ու կը բարձրանայ բլուրը, ուր կը հասնի լուսաբացին: Այդտեղ կը յուսային թէ անկատելի մնան և գիշերը շարունակեն ձամբանին: Բայց պատահամբ հոն գտնւող քիւրդ մը կը տեսնէ ֆեդայիները ու վախէն կը պահէ քարի մը ետեւը: Քիւրդին ներկայութիւնը գաղտնի չի մնար երկար. խումբը իր դիրքը քննելու ատեն կը նշմարէ թաքնւած թշնամին և կը ջանայ բռնել: — հրացան չեն արձակեր՝ իրենց գոյութիւնը չմատնելու համար — քիւրդը կը պրծնի սակայն ձեռքերնուն և կ'երթայ լուր կուտայ:

Օգնութեան աղաղակի վրայ մերձակայ վրաններէն իսկոյն 25 ձիաւոր քիւրդ կը փութայ բլուրը: Ֆեդայիները տեսնելով որ կոխն անխուսափելի է, անմիջապէս կ'որոշեն թողնեն իրենց դիրքը — որ կուսակալն աննպաստ էր — և փութով կ'առաջադրեն Բաղիզար լեռան գագաթը: Չորս ընկերներ փութով տեղ կը հասնին ու դիրք բռնելով՝ հրացան արձակել կը սկսին ձիաւորներու վրայ, որպէսզի ետ կեցնեն ատնք և միջոց տան միւս ընկերներուն լեռ բարձրանալու: Այդպէս ալ կը յաջողին, և քիւրդերը երեք կորուստ տալով կը ձգեն կը փախչեն: Խումբը այդ փախուստէն կ'օգտուի և լեռան գլուխը ապահով դիրք կը բռնէ, սպանելով թշնամու գայուն:

Վէս ժամ հաջիւ անցած՝ քանի մը հարիւր քիւրդ կը խմբուի լեռան ստորոտը: Կըսուի կատարի կոխ մը, որ քանի մը դաղարներով կը տեւէ մինչև իրիկուան մութը: 18 զինակիրները այդ օր մօտ 1500 գնդակ արձակած են: Երկու ընկեր զոհ կ'երթան՝ սպարկերտցի ՍԻՄՕՆԸ որ ձակատէն մահացու վէրք կըստանայ, և կուսակալը ԿԱՐԱՊԵՏԸ (Կարօ) որ սրտին ստանալով գնդակը, վայրկեանաբար կ'աւանդէ հոգին...

*

Անցեալ օր գերմանական շոգենաւ մը քարափին մօտեցնելու համար փոքրիկ նաւածիգ մը կ'օգնէր, շոգեթայէն ձգելով: Մեքենագործին մէկ վճռական սխալին վրայ նաւածիգին կաթան պայթեցաւ. փոքրիկ նաւը խոհոյն ընկողմեցաւ և վրայի 5 բանուորներէն մէկ քանին պայթիւնէն սպաննւեցան, միւսները ծովը խեղդուեցան:

Պայթիւնը զարհուրելի էր. Ղալաթիոյ նաւամատոյցէն մինչև Ղալաթիոյ աշտարակը, մինչև Ստամբուլ, մինչև Իւսկիւտար որոտը թնդաց: Թիւրք խանութպաններն ու խուժանը, որ ամէն դժբախտութեան մէջ հայու մաս կը տեսնան, 96-ի պանքային ուսմանը կրկնուող կարծեցին ու խոհոյն զենքի գիմեցին. մօտ 16 կէտերու վրայ զինուած մարդեր երեւցան: Քայլ մը մնացեք էր որ արհեստի տեսարանները կրկնէին:

Իսկ հայերը ոչխարի պէս կրպպան մտադործի դանակին. գէթ աքթանակ մը զնէին, անձնապաշտպանութեան փոքրիկ միջոց մը ձեռք առնէին...

*

Չերբակալուսները եռապատկած են նաև թիւրքերուն մէջ:

Թունալի Հիլմի անուն երկուսարդ-թիւրքը վերջերս շրջաբերական մըն է հրատարակեր որ բազմաթիւ օրինակներով բաժնուեր է և հօս. Այդ կոչը կը յարտարարէ որ այս տարի իտալական Քրիտիզի ջաղաքին մէջ երկուսարդ-թիւրքերու համաժողով մը տեղի պիտի ունենայ: Պալատը մեծ մտատանջութիւն կը տիրէ այս առթիւ:

Միայն երկրորդ մէջէն 30 հոգի դաւադրեցին երկամ կասկածելիներ Ափրիկեան Քրիտիզիս արքայութեան Մասուսիէի Թէֆիկ շոգենաւով: Այժմ ալ կիմանանք թէ իզմիրէն ալ նոյն նաւը լեցուցեր են ասկէ ստաւուց խրկած 40 արքայականներ ևս...

25 սեպտեմբեր

Վերջապէս «անձայն հրատարակին» ձայն աւար հրատարակեալ մը եղաւ:

Բաւական ատեն Օրմանեան տատանեցաւ, ինչ ընել, որմէ աւելի վախնար. սուլթանին բարկութենէն, անոր Երուսաղէմ արքայէն, թէ ժողովուրդի բարկութենէն ու անոր գնդակով անդիի աշխարհ արքայէն: Երկուսքը երկար տևեց և իլերջոյ ծնաւ հրատարական մը: Սեպտեմբեր 23-ին (հ. տ.), հինգշաբթի օրը, Պատրիարքարանի առաջին գործակատարը, տէր ներսեսեան, բեռնուորուած Օրմանեանի «ձայնաւոր» ու գրաւոր հրատարականով՝ գնաց պալատ, Թագսիմ պէյի քով, որ անկէ ալ թուղթը հասցնեն Մարգասպանին ձեռքը: Թագսիմ կը մերժէ՝ «Անհայտը ըսած է հրատարականին լուրը և ինչո՞ւ սրդողած. անոր բացարձակ իղձն ու հրամանն է որ Օրմանեան շարունակէ իր պաշտօնը»: Եր ներսեսեան իր ստացած հրահանգին համաձայն, թուղթը կը թողնէ հոն ու կը մեկնի:

Միևնոյն ատեն Պատրիարքարանին երկրորդ գործակատարը հրատարականին երկրորդ օրինակը կը տանի Արգարութեան պաշտօնատունը: Նոյն միջոցին Երկրորդն արքայական կը հասնի հոն, որ մէկը խրկին Օրմանեանը համոզելու: Զիմէր պէյը նախարարին կողմէն կը փութայ Օրմանեանին տունը, Պերա: Պատրիարքն անորդուելի կը մնայ ու կ'առաքիէ որ մինչև օրս իր ըրած

ամէն դիմումներու, իրեն եղած ամէն խոստումներու մէջ չարաչար խաբեցաւ. շատ բան խոստացան, բայց բան մը չկատարեցին: «Մինչև որ իմ առաջարկած չորս պայմաններս չընդունին և իրապէս չգործադրեն» ինձ համար այլ ևս անհար է պաշտօնս շարունակել: Խընդիրը դեռ այս վիճակին մէջն է:

Օրմանեանին չորս պահանջները շատ անգամ գրած են թերթերու մէջ, բայց անգամ մըն ալ գրելը աւելորդ է անոնց ահաւոր ողորմելիութիւնը ցուցնելու համար:

1) Հայերու ազատ երթևեկութիւն Թիւրքիոյ մէջ (հարկաւ «կանոնաւոր» անցագրով). 2) Հին ու նոր բանտարկեալներու արձակում (իմա՞ ոչ սոսկ գողերու և ոճրագործներու). 3) Դէպքերու առթիւ կործանած վանքերու վերաշինում և կորուստներու հատուցում (ո՞ւրիէ, ո՞վ...) և 4) Վիլիկիոյ կաթողիկոսի ազատ ընտրութիւնը ըստ առաջնոյն: Ասոնք են Օրմանեանին երեւելի պահանջները...

Վերջին պահուն Պոլսէն 30 սեպտեմբեր (հ. տ.) Տնագիր մը տւր կը ընրէ թէ սուլթանը իրազեղով մը վաւերացուցեր է՝ Օրմանեանին պահանջները քննելու պաշտօն ունեցող Յաննիստօղլին հետեւեալ առաջարկները.

- 1) Խափանել այն արտակարգ միջոցները, որոնք սահմանած էին հայերուն երթևեկը արգիլելու գաւառներուն մէջ, վերապահելով կասկածելի անձերուն միայն:
- 2) Պետութեան արհեստներու վերաշինել կամ նորոգել հայկական խանակութիւններու ատեն ըստուած ղարոցները, եկեղեցիներն ու վանքերը:
- 3) Հարկերու ատեն սպաննուած կտուրակաւոր հայ պաշտօնեաներու անեկիքները վճարել:
- 4) Պոլսի մօտ, Ենդիքուլէ, որքանոց մը շինել:
- 5) 25 հայ բանտարկեալներ ազատ արձակել եւ 24 մահուան դատաւարուածներու ալ պատիժը ցմահ բանտարկութեան փոխել:

Պատրիարքը՝ վաւելցնէ Տնագիրը՝ ետ պիտի անէ հրատարականը, ըսնգի իրազեղ գոհացում կուտայ () հայկական խնդրանքներուն (), թէև բարենորոգումներու () գործադրումը տարակուսելի է:

Օրմանեանի շտրոնի այն օրին հասանք որ անցագրով ծավառողն, որքանոց շինել էֆէնտիներու ամսականը վճարել տալ, ըսնի մը դաժնեկան հատուցում ուզել ղարոցի մը կամ վանքի մը համար — «բարենորոգում» ըսել է... Դեռ ան ալ հրաշք համարելու է եթէ իրազորմէն:

ԽՄՐ.

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Խ Ա Բ Ի Կ Ն Ե Բ

ԵՕԹԵՐՈՐԿ ՆՄԱՄ

Պետերբուրգ, 2 սեպտեմբեր

1896 թ.ի մայիս ամիսն էր, որ Պետերբուրգի «քաղաքական շրջաններում» — եթէ միայն այդպիսի անուն կարելի է տալ մեր «գոնփակ շրջան» ներքից ունէ մեկին — լուր տարածուեց, թէ երկու պաշտօնական անձեր են գնում Վովկաս, քննելու «հայկական տրամագրութիւնը», որ — պէտք է աւելացնեմ — այն ժամանակ օրւայ խնդիր էր մայրաքաղաքում...

Ըռտով այդ լուրը ձգուեց և պաշտօնական կերպարանք ստացաւ: Գնացողներն էին ներքին գործերի միւստրութեան կողմից նոյն միւստրութեան պաշտօնեայ Մասալով և անձնապէս թագաւոր կայսրի կողմից իշ-

խան Էսպէր Աւստոսկին, որի մասին նախորդ նամակում արդէն մի քանի խօսք ասելու առիթ ունեցայ:

Դուք տեսնում էք, որ յանձնարարութիւնը վերին աստիճանի կարեւոր էր, պլապէս կայսեր կողմից յատուկ անձ էր ուղևորել Վովկաս, որովհետև «յատուկ անձ» ուղարկելը վերապահած է առանձին կարեւոր դէպքերի համար, այն էլ այնպիսի դէպքերի, որոնք սովորաբար մնում են իբրև պետական գաղտնիք և երբեք հրապարակական խօսակցութեան նիւթ չեն կազմում: — Արդ, ո՞րն էր այդ կարեւոր դէպքը:

Պատմեմ:

Հայոց հարցը մի կողմից և հայոց դպրոցների փակումը միւս կողմից — ահա առիթը, որ «հայկական տրամադրութիւնները» մայրաքաղաքում ջերմ վէճերի նիւթ դարձան: Նոյնիսկ պալատական շրջաններում գտնւեցին «անվեհեր» մարդիկ, որոնք անպայման դատապարտում էին ներքին գործերի մինիստրութեան կարգադրութիւնը՝ փակելու հայ դպրոցները, մանաւանդ որ փակող դպրոցների տեղնոր դպրոցներ ոչ բացում էին և ոչ էլ բացելու յոյսեր կային: Ներքին գործերի մինիստր Գօրեմիկին, որ, իդէպ ասած, իր պաշտօնավարութեան գլխաւոր փեշակը դարձրել է մարդիկ աքսորել լրագրեր փակել և ամէն ձեռնարկ արդելել ստիպւած էր ամէն տեսակ հրէշային «վտանգներ» հնարել իր կարգադրութիւնները արդարացի ցոյց տալու համար: Ահա այդ նպատակով էր, որ դպրոցների փակման իբրև գլխաւոր պատճառ հրապարակ բերւեց այն մեղադրանքը, թէ նախ այդ դպրոցներում «հակահռոմաւորչական» պրօպագանդա է լինում, և երկրորդ՝ այդ պրօպագանդան մեծ կապ ունի այն ընդհանուր համակրութեան հետ, որ Վովկասի հայերը սկսել են ցոյց տալ դէպի Անգլիան և անգլիական քաղաքականութիւնը:

Անգլիա և անգլիական քաղաքականութիւն, — օ՛հ, այդ երեք բառը արդէն հերիք էր, որպէսզի Պետերբուրգի մէջ ահագին շշուկ բարձրանար, որովհետև — երևի լսել էք — ամէնախելացի ուսումնարան էլ իր տրամաբանութիւնը կորցնում է, հէնց որ խօսք է բացում անգլիական քաղաքականութեան մասին... Գուցէ, հին Ռուսաստանը այնքան չէր վախենում մոնղոլական արշաւանքից, որքան ժամանակակից ուսուցիչական դպրոցները անգլիական քաղաքականութիւնից: Միջակ խելքի տէր ուսուցիչն օվնիկը զարմանալի հասկացողութիւն ունի անգլիացու մասին. — նրա կարծիքով անգլիացին այնքան խորամանկ, հնարագէտ և հարուստ է, որ նրա հետ մրցում սկսել կը նշանակի անխուսափելի պարտութեան ենթարկելը... Ահա թէ ինչու «անգլիական» անւան յանկարծական կապը Վովկասի հայերի հետ, — և այն էլ այն ժամանակ, երբ թիւրքահայերի քաղաքական գոյութեան խնդիրը օրւայ առաջ նակարգ խնդիր էր քաղաքական աշխարհում, — դու պատճառեց ուսուցիչ պոլիտիկոսներին, որոնք սկսեցին աւելի կատաղի կերպով կրճտել իրենց ատամները հայերի դէմ... Տարաբախտաբար այս «փափուկ բուսակներ» չգտնւեց և ոչ մի հատ խորաթափանց անձ, որ տեսներ, թէ այդ նոր «քաղաքական բազմ» էլ նոյն բուրայի մէջ է ստեղծագործւած, որտեղ արդէն վաղուց թխուում էին ամէն տեսակ հրէշային մեղադրանքներ հայերի դէմ...

Անգլուստական մրցման փաստը դուք լաւ գիտէք: Դա պատմական իրողութիւն է: Այն օրից, երբ ուսուցիչ և անգլիական շահերը ընդհարուեցին Պոլսում, այն օրից, երբ Մեծ Բրիտանիան ձեռք բերելով Հնդկաստանը, քաղաքական դաւանանք դարձրեց՝ կտրել ուսուցիչի ճանապարհը դէպի հարաւ, — այն օրից արդէն այդ երկու պետութիւնները դարձան անհաշտ: Բայց ի՞նչ մաս ունեն այդ հարցում կովկասեան հայերը, — իրաւամբ կը հարցնէք դուք:

Իսկոյն կ'իմանաք:

Դուք լաւ գիտէք, որ 1878 թւին, ուսուցիչական պատերազմի ժամանակ, Անգլիան վճռական պաշտպանութիւն ցոյց տուեց: Թիւրքիային, և այդ պաշտպանութիւնը արտայայտեց ոչ միայն նրանով, որ Անգլիան մատակարարեց Թիւրքիային փող, դէնք և զինւորական հրահանգիչներ, այլև նրանով, որ զինագրքարից յետոյ, Բերլինի վեհաժողովի միջոցով, Բիկոնսֆիլդի կառավարութիւնը յետ միեց ուսուցիչին կարիւրից, որը նրանք արդէն գրաւել էին իրենց զօրքերի արիւնով, որպէսզի որքան կարելի է ուսուցիչ տիրապետութիւնը հեռու մնայ այն գծից, որ տանում է դէպի Պարսից ծոցը — անգլիացիների համար այդ կարեւոր կէտը: Ի՞նչպիսի դրանով — ստում են ուսուցիչականները, — անգլիացիք չհանդուարեցան: Նրանց իդէալն է մի անանցանելի պատնէշ դնել ուսուցիչի արշաւանքի առաջ, և այդ պատնէշի գլխաւոր ամրութիւնները պիտի լինեն՝ Վ. Պոլիս, Սև ծովը, կովկասեան լեռնաշղթան, Պարսկաստանը, Աւղանիստանը, Չինաստանը մինչև ուսուստեաց ձապօնիստ: Այդ պատնէշով Անգլիան կարող կը լինի ընդմիշտ փակել ուսուցիչի ճանապարհը և ընդմիշտ ապահովել իր գերիշխանութիւնը Հնդկական ուղիներով: Վրայ և իր հարաւային կալածքներում:

Ահա այսպէս են պատկերացնում ուսուցիչականները անգլիական քաղաքական պատնէշը, որի ամրութեան համար, նրանց կարծիքով, Բրիտանիան չի խնայում ոչ փող և ոչ էլ քաղաքական ինտրիգներ: Եւ ահա այդ ինտրիգներն են, որոնք սկսել են գործել Վովկասում, գլխաւորապէս կովկասեան հայերի շրջանում: Վերջին տարիները, — շարունակում են պնդել անգլիատեաց ուսուցիչները, — Անգլիան ձեռնափակեց իր քաղաքականութիւնը Փոքր-Ասիայում, որտեղ նա ուզում է մի նոր, տեղական պատնէշ կառմել ուսուցիչի դէմ՝ նոյնիսկ հայերից, ստեղծելով հայկական անկախ իշխանութիւն: Եւ որպէսզի այդ պատնէշը աւելի զօրեղ լինի, անգլիացիները ուզում են ապստամբեցնել Վովկասը, որպէսզի այնտեղից յետ քշել տան ուսուցիչին, և այդպիսով ուսուցիչ տիրապետութեան բնական սահմանը դարձնեն Վովկասեան լեռնաշղթան — այդ բնականապէս ամուր և վստահելի գիծը:

Տարակոյս չունեմ, որ իմ ընթերցողներից շատերը կը ժպտան այդ «քաղաքական անեկդոտի» վրայ, բայց կարող էք երևակայել որ այդ «անեկդոտը» շատ լուրջ բան է համարում այժմեան ուսուցիչականների շրջանում: Ռուս-թիւրքական պատերազմի ժամանակ դա նոյնիսկ պաշտօնական ձև ստացաւ: Պատմում են, երբ Ալաշկերտում թիւրք զօրքը միւրեկու յաջողութիւն ունեցաւ և լուրեր էին պտտում, թէ օսմանեան զօրագունդը կարող է անցնել Իդրիբը և մտնել Երևանեան

նահանգը — Թիֆլիզում, զինւորական բարձր ատեանում, պաշտօնապէս քննուում էր այն ծրագիրը, թէ ինչ պէտք է ուր տեղ պաշտպանեն Կովկասի միւս կէտերը: Այդ ծրագրի քննութեան ժամանակ լուրջ կերպով սեղանի վրայ էր դրած այն հարցը, թէ անգլիական դրոյմաք Կովկասում ապստամբական ցոյցեր կարող են լինել, և ուրեմն կառավարութիւնը մի անգամից ստիպած կը լինի կուսել երկու թշնամու դէմ, — թիւրք զօրքի և տեղական ազգաբնակչութեան դէմ: . .

Եւ այդ այն ժամանակ, երբ ամբողջ Կովկասի քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը, մանաւանդ հայեր և վրացիք, ոչ միայն կուսում էին ուսաց զօրքերի շարքում, այլև ցնծութեան աննկարագրելի ցոյցերով էին ընդունում ուսաց զէնքի ամէն մի յաջողութիւնը. այդ այն ժամանակ, երբ հայ զօրապետները — Լսգարեւի Լօրիս-Մելիքօֆի Տէր-Ղուկասօֆ, Շելկօֆիկօֆ — Ալաշկերտի, Կարսի, Կարինի կողմերում շլացուցիչ փայլ էին տալիս ուսաց զօրքին, և նոյնիսկ թիւրքահայատակ հայերը թափօրով էին ընդառաջ դուրս գալիս ուսաց զօրքին: Որպիսի աններելի մոլորութիւն: Դեռ լաւ է, որ այդ մոլորութիւնը շուտով պարզեց, և կառավարութիւնը, գոնէ պատերազմի ժամանակ, համոզւեց, որ իր կասկածները անհիմն են և անտեղի: . .

Այդ կասկածները՝ պատճառով ամէն մի անգլիացի, որ գնում է Կովկաս, կամ իբրև ճանապարհորդ, կամ իբրև թղթակից, նոյնիսկ իբրև առևտրական, միշտ դառնում է ոստիկանական հսկողութեան ենթակայ: Ծովան թւականներին մի քանի անգամ Կովկաս գնաց Լոնդոնի Daily News լրագրի յայտնի թղթակից Ֆիցջերալդը, որ յատուկ համակրանք էր տածում դէպի թիւրքահայոց խնդիրը, և, ինչպէս յայտնի է, Կաղտնի կերպով սպանեց թիւրքիայում, իհարկէ, թիւրք գործակալների ձեռքով: Շնորհիւ իր յանձնարարականների, Ֆիցջերալդը սիրով ընդունւում էր կառավարչապետի կողմից, ստանում նրանից յբաց թերթ՝ «անարգել ճանապարհորդելու համար Կովկասի բոլոր կողմերում, բայց դրա հետ միասին յգաղտնի հրահանգներ»՝ էր տրուում ոստիկանութեան՝ խստիւ հսկելու, թէ ուր է գնում նա, ում հետ է տեսնւում, ինչ է խօսում, ինչ է անում: . .

1895-ին Կովկասի վրայով Կարին անցաւ մի այլ անգլիացի, յայտնի թղթակից-հրատարակախօս Էմիլ Դիլօն, որի նամակները հայկական կոտորածների մասին ահագին աղմուկ բարձրացրին ամբողջ Եւրոպայում: Դիլօն նոյնպէս ներկայացաւ կովկասեան կառավարչապետին, սիրով ընդունւեց նրանից, նոյնպէս ստացաւ յբաց թերթ՝ «անարգել ճանապարհորդելու համար, մինչև իսկ Կարին հասնելով՝ ամէնաջերմ աջակցութիւն գտաւ այնտեղի ուսաց հիւպատոս Մաքսիմովի կողմից, — բայց շնայած դրան, դարձեալ ոստիկանութեան հրահանգ էր տրուած խստիւ հսկել նրա ամէն մի քայլը: Եւ մի տարի յետոյ, երբ Դիլօն արդէն Անգլիայում էր, կովկասեան ժանդարմական վարչութիւնը ահագին յգործ» էր սկսել թէ Թիֆլիզի հայերից ով է տեսնել այդ անգլիացի թղթակցի հետ, ով է նրա հետ ճաշել, ինչ են խօսել, ում հետ գրագրութիւն ունի և այլն և այլն: . .

Չեմ կարող այս առիթով չխիշիլ Պետերբուրգի մի

լեհ ծանօթիս սրամիտ հանաքը: Սրանից երկու տարի առաջ, երբ ջերմ խօսակցութեան նիւթ էր անգլիացի կապիտալիստների Բագու գալը՝ այնտեղ նաւթային ձեռնարկներ սկսելու համար, և երբ մինիստրութիւնը զանազան խիստ ձևակերպութիւններ էր դնում անգլիացի կապիտալիստների մուտքը թոյլատրելու համար, իմ լեհ բարեկամը ասել էր մի ուսու պաշտօնեայի.

— Ես կարծում եմ, մինիստրութիւնը թոյլ չի տայ անգլիացիների Կովկաս գալը, որովհետև նաւթային հարցի տակ խորամանկ անգլիացիք կարող են թագցրած լինել քաղաքական նպատակներով: Եւս գիտեք, թէ ինչ ինտրիգներ են լարում Կովկասում: . .

— Այո՛, այո՛, պատասխանել էր ուսու պաշտօնեան, եթէ ինձանից կախած լինէր, ես մի հատ անգլիացի էլ չէի թողնի Ռուսաստանի սահմաններում:

— Բայց և այնպէս, — վրայ էր բերել հանաքչի լեհը, — անգլիացիք կը գան Բագու, որովհետև նրանք շատ հարուստ են և նախ քան Բագու գնալը՝ գալու են Պետերբուրգ իրենց լիք քսակներով՝ յազդեցիկ մարդկանց՝ տեսնելու համար: . .

— Այդ էլ ճիշդ է, — վրայ էր բերել ուսու պաշտօնեան, ժպտալով — փողը ինչ ասես չի անիլ: . .

Վերջապէս Կովկաս ճանապարհ ընկան Մասալով և Ռիստոմսկի նրանց յանձնարարած էր իմանալ երկու բան. 1) ճիշդ է, որ հայոց դպրոցներում հակաուսական պրօպագանդա էր լինում, և 2) ճիշդ է, որ Կովկասի հայերը տածում են ջերմ համակրութիւն դէպի անգլիացիները և անգլիական քաղաքականութիւնը: Այդ յանձնարարութիւնը իրենց ուղեցոյց դարձրած՝ Մասալով և Ռիստոմսկին հասան Թիֆլիզ գնացին Երևան, մտան Էջմիածին, մի քանի օր հիւր եղան հայոց կաթողիկոսին, նորից դարձան Թիֆլիզ, տեսնեցին հայերի հետ, շատ բան լսեցին, շատ բան դիտեցին և վերադարձան Պետերբուրգ շատ որոշ պատասխանով:

Այդ պատասխանի մէջ, որ զեկուցման ձևով ներկայացրին ներքին գործերի մինիստրին, իշխան Ռիստոմսկի և Մասալով մշտական կերպով հերքում էին կովկասեան հայերի դէմ բարձած մեղադրանքները:

— Շատ ցաւում եմ, — ասել է մինիստր Գորեմիկին, ընդունելով այդ զեկուցագիրը, — որ չեմ կարող ընթացք տալ դրան, որովհետև մինիստրութիւնը արդէն մի զեկուցում է ներկայացրել նորին մեծութեան, բոլորովին հակառակ բովանդակութեամբ: Մինիստրութիւնը չի կարող փոխել իր կարծիքը. մնում է, որ դուք փոխէք ձեր զեկուցման բովանդակութիւնը: . .

. . . Բանից դուրս է գալիս, որ դեռ այն ժամանակ, երբ Մասալով և Ռիստոմսկի փաստեր էին հաւաքում, Գորեմիկին և Պրեզիդենտը կարողացան նորից յաղթ չանդիսանալ պալատական այն փոքրիկ կուսակցութեան դէմ, որ կարողացել էր համոզել թագաւոր կայսրին քննիչներ ուղարկել Կովկաս հարցը ուսումնասիրելու համար, և իբրև հետևանք այդ յաղթութեան նրանք անմիջապէս առաջ մղեցին հակահայական զեկուցումը և պաշտօնական ընթացք տուցին նրան: Դրանից յետոյ էր, որ սկսեցին մի շարք նորանոր խրատութիւններ Կովկասի հայերի դէմ: . .

Դուք տեսնում էք ուրեմն, որ շատ անգամ պետա-

